

Прегледни научни рад

УДК 911.3:316.7 (4)

930.85 (4)

Review scientific article

Мирко Грчић**КУЛТУРНИ АРЕАЛИ ЕВРОПСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ**

Извод: Интегрисане културно-просторне системе великих размера можемо назвати цивилизацијама, а њихове рубне прелазне просторе или цивилизацијске границе – лимитрофима. Данас се на карти света издваја осам великих цивилизација - индијска, кинеска, јапанска, исламска, европска (западна), руска, латиноамеричка и афричка – које се међусобно прожимају у мери развоја комуникација. Циљ овога рада је да истакне основне специфичности и индивидуалност културних ареала Западне, Централно-источне, Руско-источне и Југо-источне Европе.

Abstract: Integrated cultural-spatial systems of wide ranges can be called civilizations, while their peripheral areas or civilization borders – limitrophes. Nowadays, eight great civilizations can be distinguished at the world map – Indian, Chinese, Japanese, Islamic, European (Western), Russian, Latin American and African – they infiltrate one into another, depending on the level of communication's development. The aim of this article is to stress the basic specifics and individualities of Western, Central-Eastern, Russian-Eastern and South-Eastern Europe, as cultural areas of the European civilization.

Кључне речи: културна географија, Европа, цивилизације, културе

Key words: cultural geography, Europe, civilizations, cultures, historical geography

Увод

Култура и цивилизација су слични појмови али нису синоними. Појам културе подразумева релативно стабилне стереотипе (норме, обрасце) научног људског понашања. За разлику од расног, биолошког наслеђа, које се преноси генетски, културно наслеђе се предаје учењем, при чему главну улогу имају језик, религија и други симболи. Појам цивилизације (лат. *civil* – грађанин) више означава друштвени и економски развој, за разлику од културе која се односи на сваког појединца. Према Ц. Стјуарту (1981), цивилизација подразумева државну организацију, класну структуру, писменост и остала обележја која се обично приписују “цивилованим друштвима” – она, која представљају један виши ниво социо-културне интеграције у одређеним областима. То је уређен социо-културни систем. Према дефиницији Имануела Валерштајна цивили-

лизација је “специфична концентрација погледа на свет, обичаја, структура и култура (како материјалних тако и духовних), која формира одређену историјску целину и која постоји упоредо (иако не увек истовремено) с другим облицима тог феномена” (Wallerstein I., 1991).

Свест о духовном јединству Европе – то јест о Европи као суштинској људској заједници, као посебној, самосвесној структури духа која обележава нов, виши ступањ у развоју човечанства – настала је под окриљем грчке филозофије, “на преласку из VII у VI век старе ере, кад је европски континент по свој прилици и добио име по легендарној Зевсовој миљеници Европи, једној од многобројних Океанида, коју је Хесиод удостојио помена у својој *Теогонији* заједно с њеном сестром Азијом, по којој је назван остали део света” (Ђурић М., 1994).

У првом миленијуму наше ере стварање и премештање европских етноса тече са великим сеобама народа (посебно германских и словенских) на северу и на истоку и с распарчавањем Римске и Византијске империје на југу. Значајан догађај у цивилизацијском погледу биле су деобе хришћанства на православље и католицизам, а затим издвајање из овога другог протестантске религије. Ти догађаји леже у основи поделе Европске цивилизације на западни и источни огранак. У Хантингтоновој геополитичкој карти реч је о подели Европе, која се географски простира од Атлантика до Урала, а по Тојнбију и даље, на две цивилизације – католичку и православну. Хантингтонова граница између њих је слична оној коју је нацртао Г. Меркатор у XVI веку као границу католичке Европе. “Полазећи од севера, она пролази по садашњој граници између Финске и Русије и између балтичких земаља и Русије, пресеца западни део Белорусије, преко Украјине, где раздваја унијатски Запад од православног Истока, продужава преко Румуније, где одваја Трансилванију с њеним католичким мађарским становништвом од осталог дела земље, и преко бивше Југославије по граници, која одваја Словенију и Хрватску од осталих република. На Балкану, разуме се, та линија се подударала с историјском поделом између Аустро-угарске и Османске империје. То је културна граница Европе, а у периоду после хладног рата се оцртава и као политичка и економска граница Европе и Запада” (Huntington P. S., 1996). Хантингтон назива ту границу “зоном конфликта у 13 векова”. Као што се види, наставља Хантингтон, “Европа престаје тамо, где престаје западно хришћанство и започиње ислам и православље” (Huntington P. S., 1996). Према томе, Срби и други православни народи тобож не припадају европском културном кругу већ неком другом, далеком, туђем византијском свету. “Као да Европа није јединствен спој грчко-римско-хришћанске традиције коју је управо Византија очувала у средњем веку, док је Западно Римско Царство пропало под најездом варвара” (Ђурић М., 1994).

Западно-европски културни ареал

Појмови Запад и Исток имају различите духовне путеве већ хиљадама година, који су основа цивилизацијске дивергенције. Хегел је поставио канон европског духа тиме што је нагласио начелну разлику између источњачког (азијског) и западњачког (европског) начина мишљења, и “прогласио европски дух за легитимну синтезу грчке филозофије, хришћанске религије и модерне науке” (Ђурић М., 1994). Све те три компоненте усмеравале су европски дух начелно ка једном истом циљу, а то је увећавање богатства људског живота, заправо свестрано развијање свих људских склоности и способности, што у неким другим цивилизацијама није ни наслућено, а камоли предочено као реална историјска шанса човечанства. С тим у вези намеће се низ питања. Зашто је тај рационализам својствен само Западу? Како је дошло до тако великог успона људског духа на тлу Запада? Да ли је такав модел развоја деструктиван и историјски одржив?

1. Технолошки и духовни фундаменти. У Западној Европи (и само тамо) владала је од V века тј. од Св. Аугустина до Хегела, филозофско-историјска концепција, која је разматрала историјски процес као јединствену линију, која има свој почетак и крај, тј. смислени завршетак. Св. Аугустин је, после пада Рима, проповедао напор да се разуме ток историје и усмери воља и снага појединца у том правцу и та проповед је прихваћена од Западне Европе за убрзавање западне цивилизације. Из те концепције родило се у почетку религиозно осмишљавање историје као стремљење к Апсолуту или царству Божијем, а потом атеистичка “религија прогреса”. Такво виђење света није претпостављало победу добра над злом као циљ историје. Новије варијанте те теорије су погледи К. Јасперса и “стрела времена” Стивена Хокинга. Ерих Фром је написао књигу “Имати или бити”. Источна филозофија је “бити” а западна “имати”. Хајдегер је тврдио да је данашњи свет машинске технике и индустрије легитиман производ западњачког филозофског духа, да је модерна кибернетика, заправо тријумф западњачке метафизике. Али и пре појаве филозофије Европа је почела да развија техничку цивилизацију (подизани су мегалити, израђиване дрвене и гвоздене алатке). Европски свет је из почетка попримио много римског, у првом реду рационализам мишљења и понашања. Рим је отишао од Грчке више у правцу рационалности и утилитарности, у својим стваралачким поривима рађајући право уместо филозофије и архитектуру уместо скулптуре. Римски духовни склоп био је у почетку више практичан, рационалан, реалистичан и конкретан. Европски менталитет све више и више се одликовао јасним односом циљева и средстава. Тражење технолошких иновација трајно карактерише Европу. Акумулацију практичних промена придружује се све веће расположење за научна

истраживања, тенденција ка рационализму, уопштавању и теоретизирању, што суштински разликује Европу на пример од једне Кине или Индије. Тај тренд тријумфује данас у виду *формирања постиндустријског друштва* на бази примене високих (High-Tech) технологија.

2. Светска доминација. Од XVI века Европљани с ентузијазмом крећу у освајање прекоокеанског света не само интелектуално, него и духовно, трговачки, а не задуго и политички. Ваневропску експанзију храни раније настала европска просторна филозофија, усмерена у бесконачност. Њен носилац је постала “фаустовска душа”, прасимбол које је, по О. Шпенглеру, “чисто безгранично пространство”, или чувство природе у којој “је чувство бесконачног”. Карактер глобалне европске експанзије у целини одражава модел борбе за ширење “животног простора”. У основи свих освајачких концепата – од христијанизације до цивилизаторских мисија XIX века лежи једна општа скривена црта – колонијалност власти, стално рађање и репродукција “колонијалних разлика”, које су проникле у све сфере људске делатности и одредиле све основне културне моделе савремености (Mignolo W., 2000). Отуда проистиче типичан сценарио освајања – не насељавање територије и суживот с домороцима, него бескомпромисно освајање и потискивање, или потчињавање домородачког становништва. После муњевитог покорвања Мексика (1519-1521) и Перуа (1531-1534) од Шпанаца уследило је освајање свих територија, које нису обухваћене у оквиру међународно признатих држава – острвских и прибрежних региона. Шпанци, Португалци, Французи, Енглези и Холанђани, постепено се утврђују и оснивају плантаже, а касније и своје колоније (XVII век) у Америци, Јужној Африци, острвима на јужним морима. На крају Запад продире у земље с утврђеном градском цивилизацијом, оснива факторије, пристаништа и трговинска представништва, религиозне мисије, шири европски утицај у Азији, који се у XVIII веку овенчава колонизацијом Индије. У XIX веку следи целовита подела ваневропског света, која скоро све земље изузев Јапана претвара у колоније, а старе цивилизације постају полуколоније, подељене на зоне утицаја (Кина, Турска, Персија, Сијам).

Историја модерне Европе траје, по мишљењу многих научника, већ пет векова,¹ почев од *дугог XVI века* (Quijano A., Wallerstein I., 1992). При томе унутар пројекта модерна издвајају се две фазе – фаза открића Америке, процвата атлантских трговачких путева и првенства империја Шпаније и Португалије – будућег “Југа Европе”, и постпросветитељска фаза постепене превласти у свету евро-америчке цивилизације, у којој доминира данас англосаксонско начело. У XVI веку се мења сам начин

---

¹ Види на пример, радове И. Валерштрајна, А. Кихана, М. Мињола, Е. Дусела, С. Винтера, П. Ван дер Вера, К. Бамбаха и других.

класификације људи у свету – рађа се појам *Orbis Universalis Christianus*, који на крају крајева доприноси подели света на колонизаторе и колонизоване (Quijano A., 2000). У XVII в. то, што се раније називало “хришћанским светом” постало је Европа и родила се нова европска цивилизација, која се са успостављањем првенства САД у XX веку и преносом центара моћи преко океана, почела називати евро-атлантска цивилизација. Други важан моменат био је систем контроле и експлоатације рада, базиран на формирању извесних система експлоатације, који су били у вези с капитализмом, и наравно, тржиштем. Узимајући у обзир доминантну улогу економије у тој конфигурацији, можемо је назвати “структуром капитала у колонијалности власти” (Quijano A., 2001). Баш у том ефективном споју леже корени и узроци освајања глобалне власти евро-атлантске цивилизације.

Један од каменова спотицања у дискурсима евро-атлантске модерности је проблем просторно-временске матрице, коју можемо у целини дефинисати као постепено негирање категорије простора ради времена – несумњиво један од најважнијих пројеката евро-атлантске цивилизације. Временска традиција европске савремености од Св. Августина базирала се увек сама на себи и уписивала своју сопствену прошлост у своју сопствену садашњост, стварајући самим тим привилегован положај за себе. Сам појам модерности као да искључује просторну димензију, наглашавајући време, пошто је повезан са преовлађујућим крајем XVIII – почетком XIX века идејама светске историје, прогреса, еволуционизма и т. д. Биће се почело осмишљавати у европској традицији кроз време, а не простор. Како примећује В. Мињоло “у епохи европске Ренесансе људи у целом свету су били локализовани углавном у простору, а не у времену. Хришћанство није повезивало “неверне” с неразвијеношћу или заосталашћу по времену. “Неверни” нису били примитивни или далеки у времену. Они су се смештали или у далека географска места, као Индијанци, или – у друге сфере вере, као Мавари или Јевреји.

Почев од епохе Просветитељства људи, који су живели изван граница Европе, почели су се смештати у времену, а не у простору. Световни појам “примитивних” народа заменио је идеју “неверних”. То је добро видљиво на примеру хегеловске филозофије историје, базиране на тези о “историјским” и “ванисторијским” народима. У њој је светски исток у односу према Европи био смештен у прошлости, тамо, где је почела историја, али где се она више није налазила. Кина, Индија и Јапан већ тада нису коегзистирали с Европом. Они су припадали другом “времену”. “Садашњост” историје налазила се у Европи. “Савременост” (с акцентом на времену) – је важна компонента мита евро-атлантске цивилизације, неопходан изум за то, да би се локализовала савременост у Западној Европи, а затим оправдале измене геополитичког поретка и значајније историј-

ске последице освајања превласти евро-атлантске цивилизације. Европоцентрични пројекат модерности базирао се на геополитичкој концепцији, коју је В. Мињоло назвао “преводом географије у хронологију” и симболичком заменом простора за време, која је настала у епохи Просветитељства (Mignolo W., 2000).

Идеја “краја историје”, генетски повезана с дискурсом хегеловске филозофије историје и целим епистемолошким бременом модерности, која изражава осим тога и апологетику неолиберализма, веома активно је разматрана на Западу неколико година уназад у вези с појавом истоименог дела Ф. Фукујаме (Fukuyama F., 1992). Крај историје при томе се осмишљавао као већ познато проглашење достигнућа циља – најчешће, у виду америчког глобализма или светске капиталистичке револуције.

3. Од империја ка интеграцији. У европском простору са густом мрежом центара и комуникација, ни једна сила није се могла учврстити као доминантна. Узајамно спречавање народа и држава ограничавало је сличне претензије. Са сваким новим покољењем простор Европе се згушњавао, духовна блискост и сличност се увећавала. Идеја за обједињавање Европе не произилази из ефемерне Западне империје (395-455), нити из раздора између римског папе и константинопољског патријарха, који су поделили евангелизацију северних народа. Идеја за уједињену Европу се појављује са “оцем Европе”, Карлом Великим (VIII век), чије су императорске поседе његови савременици називали Европа. Два века касније оснивачи “Свештене римске империје германске нације” већ нису имали ни исте амбиције, ни исти ореол. Њихова империја је принуђена непрестано да се утврђује међу актуелним силама, против Рима (црквене распре), против европских краљевина, које јој се супротстављају: Француске, Енглеске, Данске, Пољске, Бохемије, Мађарске и чак против саме Италије и појединих њених градова. Тако империја постоји пре као мит, и то једино у Немачкој. Упркос свему та императорска машта је нагнала Наполеона да прогласи свог сина за “краља Рима”, пошто је он сам себе прогласио за императора (цара) Француске, али не и целог Запада. Та машта је узрок да и Португалија, Енглеска и Италија траже своје императорске поседе као што су Бразил, Индија и Етиопија.

Ту се ипак вероватно крије и предност Европљана, зато што је требало да утврђују своје државе, нације и језике против сила моћних империја. Баш зато оне су биле принуђене да се изграђују у условима плурализма и баланса између различитих центара моћи. Тако су у крајњој линији схватили, да жеља освајача да покоре Европу усмерава све остале против њих, независно да ли се они зову Карло V, Краљ Сунце, Наполеон или Хитлер. Европа не толерише идеју да буде представљена једном-јединственом заједницом. Она је увек имала своје центре моћи, своје велике путеве, своје трговачке – Венеција, Ђенова, Бриж,

Анверс, Амстердам, Лондон – и културне метрополе – Париз, Фиренца, Праг, Беч, Берлин, - али не би могла да има сличне политичке центре. Њено јединство не може да се постигне кроз хегемонију, него кроз једнакост. Таква је поука из ратова, грађанских конфликта и апокалипсе два светска рата.

4. Идеја о уједињеној Европи настала је након француско-пруских ратова 1870. године. Између два светска рата било је идеја да се створе Сједињене Европске Државе, или Европска унија, али без успеха. Прва опште европска политичка институција била је Савет Европе, створен 1949. године, са седиштем у Стразбуру, који је укључио све европске земље, које су задовољавале критеријуме за демократију, т.ј. данас преко 40 држава, размештених од Гибралтара до Беринговог пролаза и од Шпаније до Турске и Закавказја, али не и преко каспијских степа у централној Азији. Његова симболична улога је важна, али тај орган има консултативне функције и његове одлуке имају пре карактер препорука.

Као основа за изградњу уједињене Европе било је једно језгро држава, које су решиле да започну са стварањем над-националног економског савеза. Европска економска заједница (ЕЕЗ), основана Римским уговором 1957. године, која је била почетак Заједничког тржишта, трансформисана је 1993. године уговором у Мастихту у Европску унију (ЕУ). У границама двадесетпет чланица живи 450 мил. становника на скоро 4 мил. km², или просечно 113 ст/km². Планом прикључења Румуније и Бугарске у 2007. години, ЕУ ће имати преко 480 мил. становника на 4,3 мил. km². Европска Унија је једно од најбогатијих подручја у свету, али постоје велике регионалне разлике у дохотку и потенцијалима, поготову између старих и нових чланица. Степен урбанизације је висок. У око 70 великих градова с преко 500.000 становника живи 1/5 становништва ЕУ. Економско језгро Уније представља простор “Пентагона” на релацији Лондон, Париз, Милано, Минхен, Хамбург. После 2007. године, када буде имала 27 чланица, тај простор ће захватати 1/6 територије а у њему ће бити концентрисана 1/3 становништва и скоро 1/2 бруто националног производа целе ЕУ. Периферно подручје Уније је полицентрично, са неколико урбано-индустријских агломерација.

Средња Европа (Mitteleuropa)

Територијално језгро, које садржи смисаони садржај културно-географске Европе, можемо назвати “алпоцентричним”, пошто се оно састоји од земаља северно, западно и јужно од Алпа. Те планине нису биле сувише оштре баријере, које би спречавале територијално јединство, оне су постале унутрашњи европски раздеољак, који појачава европску хетерогеност и умногоме ствара европски градијент “север-југ” (Туровский Р. Ф.,

1993). На север од алпоцентричног се формирао посебан ареал, који је добио назив “Средња Европа” (*Mittleuropa*). “Средња Европа није пуста реч” писао је Е. де Мартон (*de Martonne E.*, 1930-31). Појам Средње Европе (*Mittleuropa*) је историјски појам, али он има и географско и геополитичко значење.

Културно-политичко издвајање *Mittleurope* започело је са ширењем римске традиције у Галију и северно од Алпа, у доба Цезара и Октавијана (I век п. н. е.). Етнополитичка индивидуализација *Mittleurope* почиње почетком нове ере, када су варварска германска племена (Готи, Бургунди, Вандали, Франци, Англи, Сакси, Лонгобарди) потиснули Келте из Средњеевропске (Германске) низије и Галије. Постепено они одузимају и територије у западној периферији Римске империје (Британска острва, Пиринејско полуострво) и чак северни део Апенинског полуострва, где стварају независне државе (Русев М., 2002).

Геополитички *Mittleuropa* почиње да се формира у доба франачког краља Карла Великог, којег је 800. г. папа крунисао за императора Западне (Свештене) Римске империје. Потом је германски краљ Отон I проглашен 962. године за императора “Свештене Римске империје германске нације”. Од 1273. до 1806. године трон Свештене Римске империје припада аустријским Хабсбурзима. Са геополитичке тачке гледишта Наполеонова Француска може да се сматра као ефемерни покушај да се поново успостави власт Франака на континенталном делу *Mittleurope*. Бечки конгрес је утврдио нов принцип континенталне равнотеже снага међу пет великих сила, где је *Mittleuropa* представљена од две – Аустрије и Пруске. Супарништво између Аустрије и Пруске (Немачке) је основна црта културно-политичких и економских процеса у *Mittleuropi* од средине XIX до почетка XX века. За разлику од вишенационалне Аустрије, моћ Немачке се изражава у немачком духу и национализму, који је консолидовао све друштвене слојеве у земљи и *Mittleuropi* као простор, у којем су Немци доминантан елемент. Француска револуција је искоренила у француској нацији трагове њеног германског порекла и сродства и вратила Француској њен искључиво романски карактер. Покретач новог немачког уједињења била је индустријска револуција, изградња железничке мреже, милитаризација, дисциплина и организација рада. Бизмарк је створио Немачку империју која је са својих 55 мил. становника, од којих су 92% били Немци, и 541.000 km² постала једна од водећих европских и светских сила. Аустроугарска је имала супротне етно-конфесионалне карактеристике – Немци 24%, Мађари 19%, Чеси 13%, Украјинци 8%, Пољаци 6%, Хрвати 4%, Срби 4%, Словаци 4%, Словенци 3% и тд. Словенски етноси чинили су 2/5 становништва империје. Једино војно-династичка традиција и висок темпо индустријализације, кредитиран из Немачке, успоравали су центрифугалне процесе у

империји. У Првом светском рату моћ уједињене Немачке и њеног савезника Аустроугарске је сломљена моћним истовременим притиском атлантизма са запада и евроазијства са истока. На тлу бивше Аустроугарске и источне Пруске је створен тзв. “Санитарни кордон” од низа нових држава, између Русије (Евроазије) и Немачке (Mitteleurope). За око 15 година Немачка је успела да превазиђе економска, војнополитичка и територијална ограничења Версајског система, и да крене у његово рушење. Она овог пута уз помоћ Италије учинила нови војни покушај да обједини Mitteleuropu и кроз њу да прошири свој “животни простор”. Услед Другог светског рата Немачка је претрпела велике територијалне, демографске и материјалне губитке. Земља је практично окупирана и административно-политички подељена, армија је распуштена, флота конфискована. У периоду “Хладног рата” Mitteleuropa је подељена на два дела, који су били под утицајем два цивилизацијска света – Истока и Запада. У јесен 1989 г. десетине хиљада источних Немаца, који су нашли начин да савладају Берлински зид и да прођу кроз отвор у мрежи бодљикаве жице, који су им направили Мађари, за кратко време су показали колико је ефемерна била подела Немачке, Средње Европе и европског континента. Немачка је уједињена 1990. а окупационе снаге су се повукле из земље 1994. године. После пада Берлинског зида и уклањања “Гвоздене завесе”, као синоним за бившу Источну “социјалистичку Европу” (без Русије) појављује се појам Централно-источна Европа. Укључивање тих земаља у Европску Унију и НАТО пакт може да се посматра као нова формула за геополитичку консолидацију Mitteleurope с центром у Берлину. Истовремено с редефинисањем обухвата европског простора се запажа премештање његовог центра из Француске ка уједињеној Немачкој. Са геополитичког гледишта тај процес прати ново дефинисање просторног обухвата и геополитичке свести Mitteleurope (Русев М., 2002).

Какве географске особености карактеришу Средњу Европу? То је пре свега антропогени пејзаж, у коме доминирају аграрни и индустријски простори, етнокултурни утицаји видљиви у стиловима градитељства и типовима насеља. Све те заједничке карактеристике чине овај регион географски хомогеним и добро индивидуализованом целином. Простор Средње Европе обухвата земље немачког језичког ареала – Немачку, Аустрију, Швајцарску, Луксембург, Лихтенштајн, а условно и низа земаља и историјско-географских области у којима немачки културно-политички и економски утицај игра доминантну улогу у њиховом друштвеном развоју – Алзас и Лорена, Данска, Холандија, Чешка, Словачка, Пољска, Мађарска, Словенија, Хрватска. Осим тога, треба посматрати и немачке културно-политичке позиције у Скандинавији, Трансилванији, Украјини и на Балкану. Немачки географи почев од XIX века па до пада хитлеровске

Немачке, покушавали су да појму Средња Европа дају поред историјског и геополитички карактер. Промењив карактер граница и несигурност постојања држава будила су јака национална осећања, али су то била више осећања припадности етничким групама него земљи. Тај недостатак изражене и одређене везе са земљом (*Blut und Boden*) објашњава тезе немачке географије, која је у XIX веку тражила аргументе, позајмљене из физичке географије, да би потврдила “природно” првенство Немаца и оправдала њихову експанзију. А. Пенк је тим појмом обухватио велики простор, који се простире од Шведске и Финске на северу до Сицилије на југу и од Швајцарске на западу до Украјине и Одесе на истоку. После 1945. термин *Mittleuropa* је био табу због свог геополитичког садржаја, али су немачки атласи ипак садржали карте *Mittleurope*.

Појам Средња Европа указује на њен централни положај у Европи, а не на њен функционални централитет. Цивилизацијски прогрес Средње Европе одвијао се на реалтивно ограниченом простору, уклињеном између Истока и Запада. Управо због тога се родила немачка геополитичка доктрина борбе за “животни простор”, “природне границе” и продор на Исток (*Drang nach osten*). Данас Немачка све више преузима статус водеће државе, локомотиве развоја и центра моћи у оквиру уједињене Европе. Немачка заузима 5% територије и 12% становништва а остварује 25% БНП европског континента. Она користи друштвено-економску транзицију у бившој Источној Европи и враћа своје традиционалне економске позиције у том региону.

Германи и Словени су заузели те просторе још у првом миленијуму н. е. али су се Германи ширили на рачун словенских земаља. Словенски свет у Источној Европи био је изазов за ширење германског утицаја (*Drang nach osten*). Традиционална немачка историографија (*Ostforschung*) увек је третирала словенски свет у Средњој и Источној Европи као простор отворен за германизацију, при чему су била доминантна два правца - кроз Пољску низију на исток и кроз Подунавље на југоисток. Германски продор на исток започиње у X-XII веку са колонизацијом словенских земаља у региону Елбе и Одре (Бранденбург и Пруска). У XIII веку теутоњски витезови стижу до реке Висле, а у XIV веку до Прибалтика и западних руских територија. Други правац колонизације ишао је кроз Средње Подунавље, до Војводине и Ердеља. Немачки колонисти су градили одређени тип села, аграрну структуру и утврђене градове, а потом и специфичан модел града типа шаховнице у хијерархичној мрежи насеља. Индустриски пејзажи такође одвајају Средњу Европу од Источне и Југоисточне Европе. Сваки крај или регион Средње Европе давао је властити печат својим градовима, али су они ипак добијали сличан изглед. У плану или форми зграда откривају се утицаји запада: готске катедрале, ренесансне палате (италијански стил), барокне цркве или “барокизоване” под немач-

ким утицајем, замкови из XVIII века с француском инспирацијом итд. Индустријски прогрес у XIX – XX веку створио је нове градове, не мењајући суштински њихову мрежу.

Данас се Средња Европа састоји из германске етничке групе која броји 90 мил. становника (Немачка, Аустрија, део Швајцарске) и негерманских група (55 мил. Словена – Чеха, Пољака, Словака; 10 мил. Мађара). Религија је хришћанска (2/3 католици и 1/3 протестанти), што се види из великог броја цркава, манастира чији је стил дошао са запада, с учењем немачког барока. Средња Европа данас припада Западној цивилизацији, али се у њеном антропогеном пејзажу виде прелазни карактер на релацији Запад-Исток. Стога немачки израз *Zwischeneuropa* (*прелазна Европа*) боље одговара стварности него *Mittleuropa* (*Средња Европа*), поготово што овај други термин подсећа на пангерманизам.

Руски културни ареал

Русија географски и цивилизацијски има амбивалентан карактер – европски (шумски) и азијски (степски). Огромна територија Русије, која се простире “од мора до мора” и представља својеверсну државу-континент, била је историјски зона дугог суживота и сарадње народа шуме и степе, при чему је разноликост предела била импулс веза и развоја. Простор за Русе није само материјална, него и морална, духовна категорија – то је “Света Мајка Русија”, према којој они имају заштитнички, чак свештени однос, а не утилитарни какав су имале западне метрополе према колонијама. Велики простор умногоме утиче на црте руске просторне психологије, у смислу сталних изазова и осећања незавршености освајања простора у ширину и дубину. “У таквим условима код људи је стално присутан дух првооткривача и освајача” (Туровский Р. Ф., 1993).

У Русији су се развијале две цивилизацијске парадигме: европска или тзв. западњачка, и друга – базирана на идеји словенофилства (19. век). Обе се заснивају на осећању цивилизацијске уникалности и посебне културно-религиозне мисије Русије у језгру Евроазије. Данас се води дискусија између присталица европске геооријентације на једној, и приврженика “руске идеје”, “руског евроазијства”, “Русије као културног континента” на другој страни. Иако је историјски примала доста цивилизацијских утицаја из Европе и Азије, Руска култура је специфична. Носиоци њеног смисла били су, прво – руска духовност (“широка руска душа”), и друго – православна саборност у вези са државношћу.

1. Православна Русија и Москва као “Трећи Рим”. Већ убрзо после крштења, у Русији су се појавиле карактеристике месијанске свести. После духовног (Флорентинска унија, 1439.) и политичког (пад Константинопоља под Турке 1453.) пада Византије, Русија се представља као је-

дина истинска хришћанска земља. Тада се појављује израз “Трећи Рим” – најпре за Велики Новгород, а мало касније за Москву као наследницу Другог Рима односно Константинопоља. Касније, пошто је Петар Први пренео престоницу у Санкт Петербург, поређење се преноси на целу Русију. Творац идеје је монах Филотеј из града Твера, који је са симболима духовне власти (бела одећа и скиптар) дошао у Новгород као изасланик Константинопољског патријарха.

Неколико деценија касније на тој идеји преподобни Филотеј из Елејзарског манастира крај Пскова је изградио религиозно-државну доктрину Русије, као треће оваплоћење Божијег царства на Земљи, после Рима и Константинопоља, и као бранитеља истинског хришћанства. Он пише: “Два Рима су пали, трћи стоји, четвртога нема” и повезује пад Рима и Цариграда с одступањем од истинског хришћанства, којем само Москва одолева. Можемо запазити да је и српски цар Лазар имао сличне идеје о царству небеском и одбрани хришћанства, када је окупљао војску за битку против Турака на Косову, 1389. године.

Иван Грозни се 1457. године прогласио за цара, а убрзо га је московски митрополит прогласио за “Господара православних хришћана из целог света, са Истока, Запада и Океана” како је гласила званична титула византијског императора. За грб Русије узет је византијски двоглави орао, а московски митрополит је био уздигнут на ниво патријарха. Постепено је идеја “Трећег Рима” добила империјалне црте и служила руским владарима за оправдавање њихове власти над руским народом и осталима над којима је Русија завладала.

Историјско језгро Русије заузима источни део великих европских мешовитих шума, где су Словени асимиловали финска племена, као и њихове прве скандинавске освајаче – Варјаге. Северно се налазе арктичке равнице и тундре, а јужно – субпустињске и степске равнице, између којих су се кретала номадска племена, која су говорила алтајским језицима – Хазари, Печењеге, Кумани, Бугари, Монголи, Татари. Када су се ослободили после три вековне власти тих племена, Руси, који су почели од Ивана III (XV в.) – првог “Цара (што ће рећи Цезара) свих Руса” – установљују своју престоницу у Москви, која је проглашена за “Трећи Рим”, пошто у оно време други (Константинопољ) је већ био у рукама Турака. Тада Руси откривају огромна ненасељена пространства, која као да само чекају да буду освојена. У XVI в. за време Ивана IV Грозног Козаци прогоне Татаре на исток, док истовремено покоравају Сибир и стижу до Тихог океана, који се у XVII веку претворио у границу Европе. Касније под заштитом Козака – тих својеврсних пионира на истоку и југу, у XVIII веку бивају насељене степе, које спадају у најплодније земље у целој Европи. Осим тога покорена су кавкаска племена, као и Турци из Централне Азије (XIX в.). Л. Н. Гумиљов је запазио, да је “тек у XVIII веку Русија успела да реши

најважнији проблем достизања природних граница” (Гумилев Л. Н., 1992). При томе укључивање у Московско царство огромних територија није се остваривало на рачун истребљивања присаједињених народа или насиља над традицијама и вером домородаца, него на рачун комплементарних контаката Руса с домороцима или добровољног прелаза народа под руку московског цара. На пример, Грузија је молила да буде прикључена али дуго времена први Романови (Михаил, Алексеј, чак Петар) нису хтели да је приме и да преузму на себе такво бреме. Тек је умно поремећени Павел склопио уговор с Георгијем XIII и прикључио Грузију у састав Руске империје. Резултат је био следећи: 1800. године било је 800 хиљада Грузина, 1900. године 4 мил. Русија је трпела велике војне губитке да би заштитила Грузију од горштака.

Али на какве год тешкоће наилазила, Руска империја од Петра Великог (1689-1725) је одлучно прихватала западноевропски модел и у почетку XX века се претворила у пету светску силу. При томе је спроводила и политику русификације неруских народа, према којима се односила као "старији брат" ("баћушка"), али то је ипак била далеко блажа форма од оног начина на који су народи Западне цивилизације поступали са својим колонијама.

2. Руски културни простор садржи елементе византијског наслеђа, у виду православне саборности (и православља уопште) и јаке државне традиције. Рационална свест европског типа не улази у скуп византијско-руских обележја. Док Западну Европу карактерише конкуренција, Русију карактерише православна *саборност у вези с државношћу*. Ширење руског културног простора ишло је паралелно с ширењем државе. Саборне црте су подржавале интеграцију како у границама руске државе, тако и међу свим источно-хришћанским народима. Друга повезујућа нит је *византијско-руско православље*, које је служило као стожер солидарне интеграције у руском културном простору. Руска доминација била је историјски и географски условљена. При формирању културног ареала руска припадност је постала симболична за сву Русију, а не чисто етничку.

Постојање великог и слабо насељеног (“разређеног”) пространства, било је изазов за посебан тип крупноразмерног просторног мишљења. Руска представа о простору често постаје расплнута и више симболична. Сибир постаје јасан симбол руског простора и једна од хипостаза Русије. У XVII веку “земљепроходци” су означили почетак интеграције Сибира у руски културни простор. То кретање иде од једне реке до друге: Тоболск на ушћу Тобола у Иртиш, Сургут на Обу, Јенисејски Острог, Уст-кутскиј Острог на Лени, Верхојанско Зимовје, Средњеколимск. За време Алексеја Михайловича то је већ Тихи океан (Охотск), Забајкаље и Приамурје (Туровский Р. Ф., 1993). У сусрету руске и аутохтоних култура

можемо говорити о солидарном заједништву пре него борби за животни простор. У простору таквог типа постојали су услови за адаптивну интеграцију народа. Руско пространство прихватало је носиоце културе других светова – Европе и Азије, и они су се уписивали у то пространство. Руска духовност као иделна компонента руског културног предела усвајала је и прерађивала, преосмишљавала и по своме оваплоћивала доспеле на руско тле позајмице. “Згушњавање” културног простора Русије повезано је с трансформацијом његове структуре, укључујући односе између “европске” и “азијско-сибирске” компоненте.

3. Прелазне и граничне зоне (лимитрофи и лимеси) руске културе. Лимитроф је прелазни простор између цивилизација, а лимес је нестабилна периферија цивилизацијског круга. У културном погледу Русија је од европских и азијских цивилизација била релативно издвојена “великом границом” или “лимитрофном зоном” (лат. *limes* – граница, *trophos* – земља за прехрану граничне војске), која у виду дуге опасује Русију од Прибалтика преко Украјине, Закавказја и Средње Азије до Кореје. Та “дуга нестабилности” у блиском суседству Русије, важна је за њену безбедност. Граничне државе припадају врло различитим цивилизацијским, религијским и културно-језичким групама. У “блиском суседству” живи око 25 мил. етничких Руса као националне мањине, од тога око половине у Украјини. Сама Руска Федерација је етнички сложена држава.

Прелазни културни простор је зона прожимања и спајања утицаја између два или више културних језгара, а не граница која их изолује и одваја. Целовита слика прелазних пространстава представља непрекидни ланац регионалних система који прелазе један у други, као шавови крајева културног ареала. У прелазне просторе спадају балтички регионални систем, неманско-висланско-полеско пространство, караптски и балкански чворови, средоземноморски и црноморски регионални системи, кавкаски чвор, каспијски регионални систем, туранско-степско “отворено пространство”, алтајско-сајански чвор, монголско пустињско-степско пространство, приамурје и слабије изражен тихоокеански регионални систем. Свака карика ланца је достојна да буде предмет посебног културно-географског истраживања. Посебно су са тог гледишта интересантни диференцирана и замршена кавкаска зона, простија и очигледнија централноазијска зона и више диверсификована источно-европска зона.

4. Словенофилство и панславизам. Прелазни простор између руске и европске културе имао је специфичне социокултурне процесе. У првој половини 19. века никла је концепција о улози Русије и Руса, позната као *Руска идеја (доктрина)*, која је имала одређени геополитички одраз. Главно у тој концепцији је убеђење о уникалности Русије и њене културе. Њен настанак је праћен споровима између тзв. “почвенника” тј.

земљака (приврженика одлучујуће улоге тла – тј. локалних услова) и словенофила с једне стране, а с друге – тзв. западњака. Њихова несугласја су била резултат различитих оцена Француске револуције, нове империјалне улоге Русије после победе над Наполеоном и нових односа с Европом. Бастион словенофила била је Москва, а западњака – престоница Санкт Петербург. Ту је кључно питање о *панславизму* којег су представљали у Русији такви мислиоци као што су В. Соловјев, Н. Данилевскиј (аутор дела “Русија и Европа” 1869), П. Ламанскиј. Панславизам је никао крајем 18. и почетком 19. века у словенским земљама под турском и аустроугарском влашћу (Чешка, Хрватска, Србија, Црна Гора), али убрзо постаје популаран у Русији и служи као оправдање њених војнополитичких интервенција у Централној и Источној Европи. У Бугарској он се појављује само као русофилство, а у Пољској је слабије заступљен, пошто је сама пољска државност и оријентација на католицизам у опозицији према Русији и православљу. Пошто је Русија једина словенска православна велика сила, постоји тесна веза између панславизма и Руске идеје, која наглашава специфику Русије, а истовремено њену мисију вође свих православних Словена.

5. Евразијство (Евразија – повезана континентална маса Европе и Азије) је оригинална геополитичка руска концепција, која је изворно манифест културне особености Русије и Руса. Идеја о Русији као евразијској синтези је настала 20-их година XX века у белоимигрантским центрима у Прагу и Паризу. Њени творци су били кнез Грубецкиј, природњак Вернадскиј, политичар П. Савицкиј. Корени концепције су у старој визији Русије као Трећег Рима, и у делима филозофа из 19. века Н. Ј. Данилевског, једног од оснивача руске идеје. Полазна тачка евразијства је чињеница, да је Русија, са географског, геополитичког и цивилизацијског гледишта европска и азијска земља, која истовремено има јасну специфику. Евразијство је одговор на паневропеизам западњака и азијатизам неких словенофила, а исто тако и реакција против комунистичког интернационализма и мондијализма бољшевика. Историчар и публицист П. Н. Миљуков пише, да Русија има византијске, словенске и европске корене (Колосов В., Мироненко Н., 2001). У периоду распада комунистичког блока и СССР-а, појављују се радови историчара и географа Лава Гумиљова, у којима се излаже историјско-географска интерпретација евразијства названа *нео-евразијство*. Основа те концепције је руски суперетнос (историјски настао на непрегледним равницама Русије и Сибира), који представља амалгам од мноштва етноса и традиција, међу којима су руски Словени главни, али не једини важан саставни елемент. *Ното русис* није ни Европејац ни Азијат, пошто он има и друге специфичне црте. Руски суперетнос је релативно млађи и активнији од старих европских народа, које Гумиљов назива химеричним, што значи да су прешли свој апогеј.

6. Успон и пад совјетске идеје. Руски народ је у доба СССР-а (1917-1990/91) претрпео тежак период, али не треба заборавити да је Русија у том периоду доживела буран развој и постала један од центара моћи у биполарном светском поретку. Тај период се дели на више фаза.

а) У периоду лењинизма, после Октобарске социјалистичке револуције 1917. године, власт преузимају бољшевици, који, после елиминације социјалиста-револуционара, уводе нови систем државне управе, базиран на монопољу партије професионалних револуционара, потеклих из радничке класе и интелигенције. Одолевајући грађанском рату и спољњој интервенцији, они уводе планску привреду, у којој држава управља целим индустријским апаратом.

б) У периоду стаљинизма, бивши револуционари који су се били претворили у управљачку класу (*стазикратија*), побијени су у Стаљиновим *чисткама*, а на њихово место је дошло ново покољење бирократа-каријериста, који су оформили нову управљачку врхушку (*бирократија*). Они су користили државни економски апарат и привилегије, и владали су до савршенства "дрвеним језиком" званичне марксистичке реторике. Та бирократска класа, која је успостављена према државном облику производње (државни капитализам), спроводила је систематску индустријализацију, услед чега се упустила у колективизацију земље, која је довела до општег дефицита прехранбених производа.

в) Период хладног рата. После победе у Другом светском рату, СССР се претворио у светску суперсилу са сателитима у Источној Европи, која је подржавала комунистичке револуције и антизападне покрете свуда по свету.

г) Период равнотеже снага. После Кубанске кризе 1962. године, када је на челу СССР био Хрушчов, настала је доктрина маршала Соколовског, која је прихватила статус-кво и равнотежу у нуклеарном наоружању између НАТО и Варшавског пакта.

д) Период ограниченог суверенитета, настао је у доба Брежњева, 1968. године, приликом инвазије војске Варшавског пакта у Чехословачку. То је период "затезања дизгина" у совјетском блоку и парирања центрифугалним тенденцијама у источноевропским сателитима.

ђ) Период "перестројке". Са доласком на власт 1985. године Горбачов проглашава "ново мишљење" које карактеришу три принципа: *перестројка*, *гласност* и *демократизација*. Убрзо је дошло до распада идеолошког јединства и "параде суверенитета" 15 република бившег СССР-а. У Русији су обновљене старе расправе, којим правцем да се крене: "Западњачким", који ставља акценат на кретање путем западне демократије, "аутохтоним", који је заснован на самобитности, словенофилству, с акцентом на национални препород, или "евра-

зијским", који полази од особите улоге Русије која лежи на раскрсници цивилизација и претендује на синтезу православно-словенске и исламске, кинеске и индијске културе. Тај цивилизацијски избор, пред којом Русија стоји већ више векова, створила је ону тајновитост, посебност мишљења и схватања суштине, самобитност и специфику Русије, коју је песник и дипломата Ф. И. Тјутчев, још у XIX веку, изразио стиховима: *"Умом Русију не можеш обухватити, // Аршином општим не можеш измерити: // Она има особит стас, // У Русију можеш само веровати"*.

Балкан (Југоисточна Европа) као културни ареал

Балканско полуострво је географски добро индивидуализована целина, која има површину од око 505 578 км² и око 50 мил. Становника. Балкан као културни ареал је нешто шири од Балканског полуострва, и географски се подудара с *Југоисточном Европом* (Гњато Р., Грчић М., 2000). Историјско-географски Балкан представља "стару Европу", колевку хеленске цивилизације, византијске империје и православне религије, за разлику од "нове Европе", која баштини културне тековине Римске империје, католичке цркве и културно-историјске епохе ренесансе. На Балканском полуострву се формирала прва цивилизација у Европи (античка Грчка), прва империја (Македонска) а за њом су долазиле и пропадале друге европске империје (Византија, затим Турска, Хабсбуршка) и интересне сфере великих сила (Грчић М., 2001). Балкан има велику географску вредност и геополитички значај. Због тога су се Исток и Запад вековима хватали у коштац на балканском тлу, под најразличитијим облицима и црквене и културне или државно-политичке експанзије (Дворниковић В., 1937). На први поглед то је стварало утисак да Балкан уопште може да буде само објект светске историје, а никако субјект. Већ други поглед открива дубљи смисао балканске историје. Балкански етнографски, културни и политички мозаик постепено се помаљао као својеврсна цивилизацијска синтеза свега што је долазило из Западне, Централне и Источне Европе или са Оријента.

Рим и Византија су створили моделе главних цивилизацијских кругова на културној карти Балканског полуострва. Византијске традиције су вишеструке, оне имају своје историјско-филозофске, уметничке и етичке аспекте. Византијска синтеза (римске политичке мисли с хришћанском црквом и грчком културом) утиче с несмањеним интензитетом на земље и народе у Југоисточној Европи. Византијске интриге, етничке неслоге и проблеми везани за турску окупацију, утицали су да је *"Балкан"* постао метафора за социјалну неразвијеност а *"балканизација"* за геополитичку уситњеност. Дефиниција Балкана као економски периферног, гео-

политички подељеног и правно несигурног ("варварског") простора с ону страну европског "лимеса" оправдавала је освајачке "цивилизаторске" или "миротворачке" аспирације - наравно, праћене територијалним освајањима и агресијама.

Да би проникли у динамику формирања духовне и материјалне културе у овим областима, треба да схватимо балканско раскршће и његов менталитет. Цвијић је ставио акценат на географске "особине спајања и прожимања" и њима противне особине "изоловања и одвајања" Балканског полуострва, које стоје у вези са комуникацијама и остваривањем узајамних утицаја суседних центара моћи из Европе и Азије. Цвијић је посебно истакао значај геоморфолошких карактеристика и евроазијских особина положаја Балканског полуострва (Грчић М., 1996). *Особине спајања и прожимања су узроковале евроазијске културне особине Балкана*, за разлику од "евроатлантских особина" западне Европе. Византија је симболизовала евроазијско јединство (Catena Mundi), све док је Мехмед други Освајач (1452-1481) није уништио и укључио у Османску империју. Од IX века почиње културна интеграција дела Словена у источнохришћански свет. Постепено на значајном делу Балкана формира се јединствен културни простор, где цвета манастирска православна култура. У XIV веку византинац Димитрије Кидонис је приметио: "Сматрајући себе супериорним у области мудрости...наши земљаци су подводили Латињане под категорију варвара" (Култура Византии, 1991). Процес стварања византијско-српске мултикултурне хармоније прекинули су Турци, који су створили духовну пустињу, донели исламски фактор и дугорочно затворили балкански дух раскршћа. Народи на затвореном раскршћу Балкана били су дуго далеко од она два појма која су карактеристична за европску ренесансу – "индивидуализма" и "модерности" (Буркхарт Ј., 1996).

Балкан је историјски дуго био део тзв. "велике границе" европске цивилизације, "крајина" и "мост" између светова Оријента (турских и исламских елемената) и Запада (утицаја Рима и Немачке), и између Севера (словенског и руског света) и југа (медитеранске културе) (Грчић М., 1995). У таквој сложеној структури раскршћа формирао се посебан етнокултурни тип "*балканског човека*" – *Ното Балканисуса* (Џацић П., 1994), у коме су сједињени европски дух, источњачки мистицизам и инстинкти човека оријента. Балкански менталитет настао је на заједничком наслеђу трачко-дако-илирске, хеленске, римске и византијске цивилизације, у току дугог историјског суживота и борбе за опстанак и слободу. Под утицајем ове свести – човека на раскршћу, настала је и склоност Балканаца ка дуализму а одломци разних култура који су вековима ту спајани понекад стварају утисак о нехомогености.

Балканско полуострво је услед свог прелазног евроазијског положаја било историјско поље разноврсних *процеса асимилације и етнодивергенције*. Права смеша од романизованих Илира, Грка, Ромеја, Римљана, досељених словенских племена, хорди из централне Азије - почев од Хуна и Авара до османских Турака, који су формирали етнички састав свих народа у југоисточној Европи, вечна је тема спорова о етногенези. “Тај шарени мозаик народа, староседелаца и досељених, нашао се на таквој ветрометини и на тако опасном геополитичком мосту између Европе и Азије, да се једино можда велика ‘врата народа’ између Урала и Каспијског језера могу у том погледу поредити с Балканом” (Дворниковић В., 1937). Цвијић је проучавао у Македонији и Старој Србији појаве етничке флотантности као специфичан облик етничке и етнокултурне мимикрије. Континуитет културног развоја Балкана је два пута у историји драстично мењан – насељавањем Јужних Словена прекинут је континуитет римске културе, а инвазијом Турака прекинут је византијско-словенски континуитет. Неколико културних зона оваплоћују феномен прожимања култура:

1) У северозападним областима Балканског полуострва и у Панонској низији, које су припадале Хабзбуршкој монархији била је престижна *Централно-европска култура*.

2) Јадранска зона обухвата насеља на јадранској обали и у непосредном залеђу. Море је од давнина повезивало приморје са културама Средоземља и отварало пут утицајима *романске и латинске цивилизације*.

3) Зона *патријархалног режима* обухвата планинску унутрашњост Балканског полуострва, углавном Босну и Херцеговину, Црну Гору (без Боке), Стару Србију, северну и средњу планинску Албанију и северну Бугарску. Цвијић је етнопсихичке карактеристике људи у овом појасу означио појмом “динарског типа”.

4) *Преиначена византијска* или стара балканска култура, очувана је у траговима у централним, источним и јужним деловима Балкана (Тракија, Источна Румелија, Македонија, јужно Поморавље, Грчка, јужни делови Албаније, црноморско приморје у Бугарској). Познато је богато наслеђе византијско-српске цивилизације очувано у манастирској уметности, књижевности, фолклорним елементима, али прави представници преиначене византијске цивилизације били су Грци и Цинцари. Местимично, у планинским оазама, очуване су предсловенске, трачко-илирске традиције.

5) *Оријентална или исламска култура*, која је од XV-XVII века била престижна у границама Османске империје, оставила је свој печат у унутрашњим областима Балканског полуострва и на већим острвима Средоземног и Егејског мора (Крит, Кипар и друга). Пuteви продора ислама на Балкан, узроци његовог укореења у четири главне области – у Бо-

сни, средњој Албанији, на Родопима и у источној прибрежној области (европски део Турске, југоисточни део Бугарске, североисточни део Грчке) – историографски су добро проучени и познати.

6) *Процес културног изједначавања* настао је у вези са три фактора – националним препородом у XIX и почетком XX века (устанци у Турској империји, покрет илиризма у Хабзбуршкој монархији), индустријализацијом и социјалистичком идеологијом.

7) *Европеизација Балкана* и ширење периметра утицаја западноевропског цивилизацијског ареала разбило је постојеће геополитичке структуре и културне стереотипе. Парадоксално је да синхроно са “отварањем” Европске Уније према југоистоку, јачају национални егоизми и културолошке “особине изоловања и одвајања” балканских народа, познате под називом “балканизација”. Европеизација или балканизација – то није само геополитички, већ цивилизацијски избор, пред којим се налазе балкански народи (Грчић М., Раткај И., 2004).

Закључак

Већи део најоштријих разлика између четири ареала европске цивилизације – Западне, Централно-источне, Руско-источне и Југоисточне Европе, настали су на бази различитих поља културних интеракција. Европски стратешки интерес је ипак уједињена Европа. Без географског јединства неби имало смисла говорити о духовном јединству Европе, јер је веза између Европе и географије тако присна и дубока као да је судбински предодређена, а не само географско-историјски условљена. Геодиверзитет (етнички, културни и религиозни) је једна од особености и основа европског духа – хуманистичког, демократског, мотивисаног високим идеалима и вредностима.

Литература

- Буркхарт Ј. (1996): Разматрања о светској историји, СКЗ, Београд.
- Гњато Р., Грчић М. (2000): Геополитички аспекти развоја Југоисточне Европе, Зборник радова: Потребне и могућности повезивања РС са мрежом европских транспортних коридора, Влада РС и УЗ РС, Бања Лука.
- Грчић М. (1995): Крајина као велика граница и етноконтактна зона. Гласник СГД, свеска LXXV-1, Београд, стр. 37-46.
- Грчић М. (1996): Елементи политичке географије и погледи на геополитичке проблеме Балкана у делима Јована Цвијића, Гласник Географског друштва Републике Српске, бр. 1, Бањалука, стр. 67-77.
- Грчић М. (2001): Компоненте географског положаја Србије, “Зборник радова” св. XLIX, Географски факултет, Београд.

- Грчић М., Раткај И. (2003): Еврорегиони и еврокоридори као фактори интеграције земаља Југоисточне Европе са Европском Унијом. Зборник радова, св. LI, Географски факултет, Београд.
- Гумилев Л. Н. (1992): От Руси к России, Москва.
- Дворниковић В. (1937): Душа Балкана, Књига о Балкану II, Балкански институт, Београд.
- Ђурић М. (1994): Искуство разлике, Терсит – БИГЗ, Београд.
- Колосов В., Мироненко Н. (2001): Геополитика и политическая география, Аспект Пресс, Москва.
- Култура Византии (1991): XII – первая половина XV в. Москва, “Наука”.
- Стјуард Џ. (1981): Теорија културне промене, БИГЗ, Београд. (Steward H. J., Theory of culture change, Univ. Illinois Press, 1955).
- Русев М. (2002): “Mitteleuropa” и големите пространства (геополитически измерения на континенталното ядро) II, Годишник на Софијския университет “Св. Климент Охридски”, Геолого-географически факултет, кн. 2, География, том 94.
- Туровский Р. Ф. (1993): Российское и европейское пространство. Культурно-географический подход. Известия РАН, сер. Географическая, 3, с. 116-122.
- Џацић П. (1994): Homo Balcanicus Homo Heroicus I-II, Просвета, Београд.
- de Martonne E. (1930-31): L'Europe Centrale, La Geographie Universelle, t. IV, 2, A. Colin, Pariy.
- Fukuyama F. (1992): The end of History and the last man. Awon Books, New York.
- Huntington P. S. (1996): The Clash of Civilizations and the remarking of World order, N. Y., pp. 222-232.
- Mignolo W. (2000): Coloniality at large: Time and the colonial difference. Time in the Making and Possible Futures. Ed. Laretta E. R. Rio de Janeiro. Unesco – ISSC-Educam.
- Quijano A. (2000): Coloniality and Power. Eurocentrism and Latin America. Neplanta, 1. 3., pp. 533-580.
- Quijano A. (2001): Globalization, Colonialidad y democracia // Tendencias Básicas de Nuestra Epoca: globalización y democracia. Instituto de altos estudios diplomáticos “Pedro Gual”, Caracas, pp. 25-28.
- Quijano A., Wallerstein I. (1992): Americanity as a Concept of the Americas in the Modern World System. International Social Science Journal, 134.
- Wallerstein I. (1991): Geopolitics and Geoculture: Essays in a Changing World -System, Cambridge University Press, p. 215.

Mirko Grčić

CULTURAL AREAS OF EUROPEAN CIVILIZATION

Summary

Europe, in the cultural-geographical manner, represents highly diversified continent. From the geographic point of view, European civilizational values have been spreading and integrating different cultural areas. In this process, the most important role belongs to the communications, or more precisely – communicability and opposite – barrierity of the territory. Spatial communications, carrying inside the context of integration of differences, have been globalized. Most of differences between the four cultural areas of European civilization – Western, Central-Eastern, Russian-Eastern Europe and South-Eastern, were based on different fields of cultural interactions. European strategic interest is, still, united Europe. Without the geographical integration, it would be pointless to talk about its spiritual integration. Connection between the Europe and geography is not only geographically and historically caused, but is also so strong that creates its cultural individuality. Geodiversity (ethnic, cultural and religious) is one of specifics and basis of European spirit – humanistic, democratic, and motivated by high ideals and values.